

Društveno angažirana arhitektura 1930-ih godina u Zagrebu

Mikulić, Antonija

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:266187>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
Stručni prijediplomski studij
Povijest umjetnosti

**Društveno angažirana arhitektura 1930-ih godina u
Zagrebu**
Završni rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilišni prijediplomski studij
Povijest umjetnosti

Društveno angažirana arhitektura 1930-ih godina u Zagrebu

Završni rad

Student/ica:
Antonija Mikulić

Mentor/ica:
dr. sc. Lidija Butković Mićin, v. asist.

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Antonija Mikulić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Društveno angažirana arhitektura 1930-ih godina u Zagrebu** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 24. rujna 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Pregled dosadašnjih istraživanja	3
3. Cilj rada	4
4. Protagonisti „zagrebačke škole arhitekture“ – obrazovanje, umrežavanje, djelovanje	5
4.1. <i>Udruženje umjetnika Zemlja i Radna grupa Zagreb</i>	6
4.2. <i>Problemi savremene arhitekture i publicističko-propagandno djelovanje</i>	9
5. Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja Andrija Štampar i njezino Sanitarno-tehničko odjeljenje	11
6. Primjena ideja novog građenja – (ne)realizirani projekti socijalnog karaktera	13
6.1. <i>Zdravstveni objekti</i>	13
6.2. <i>Obrazovne ustanove</i>	16
6.3. <i>Socijalno programirana stambena gradnja</i>	17
7. Zaključak	19
8. Popis literature	22
9. Popis slikovnih priloga	23
10. Slikovni prilozi	25

Društveno angažirana arhitektura 1930-ih godina u Zagrebu

Velikom akumulacijom novopridošlog stanovništva u međuratnom Zagrebu izrodio se niz novih problema kojima su urbanistička regulacija, efikasnija gradnja te planirana stanogradnja bile u temelju rješenja. Divlja naselja siromašnijeg sloja radničkog društva koja su nicala duž periferije, zbog nepostojeće infrastrukture i bez zadovoljenog egzistencijalnog minimuma, postala su epicentri širenja epidemije tuberkuloze, a nedostatni kapaciteti zdravstvenih ustanova nisu mogli pratiti potrebe bolesnika. Državna neosjetljivost za ispravno socijalno djelovanje pokrenula je val vaninstitucionalnog djelovanja usmjerenog ka kreiranju humanijeg okoliša za sve slojeve društva. Također potaknuti i inozemnim iskustvima, etički osviješteni zagrebački arhitekti koriste svoj zanat kao alat pa se ujedanjuju u grupe orijentirane prema društvenom angažmanu i implementaciji modernih ideja *novog građenja* kao jedinom smislenom, ekonomičnom i efikasnom rješenju. Osim formalnih *Udruženja umjetnika Zemlja* i *Radne grupe Zagreb*, kreirala se i gusta mreža transnacionalne suradnje pojedinaca koji su svoj rad usmjerili ka kritici postojeće situacije, izdavanju publikacija, organizaciji izložbi, projektiranju te građenju za potrebe svakog čovjeka.

Ključne riječi: Zagreb, društveno angažirana arhitektura, novo građenje, međuraće, Zemlja, Radna grupa Zagreb

1. Uvod

Po završetku Prvog svjetskog rata hrvatski krajevi ostaju politički razjedinjeni, dijelom u sastavu Kraljevine Italije, a dijelom u novoj, višenacionalnoj Kraljevini Srba, Hrvatska i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji nakon 1929. godine. Unutarnja kriza upravljanja i funkcioniranja nove zajednice odvlačila je fokus s društvenih problema koji su se u ovom poslijeratnom periodu rapidno gomilali, a razmjere nestabilnosti vlade dokazuje činjenica da su unutar desetak godina od okončanja rata izmijenjene dvadeset i četiri vlade kao i pet skupština.¹ Vodeća među političkim strankama bila je Hrvatska seljačka stranka sa Stjepanom Radićem na čelu koja je svojim programom objedinila načela socijalizma s načelima nacionalizma te time privukla velik broj pristaša. To je bila jedina moderna alternativa lijevo orijentiranim intelektualcima s obzirom na to da je država zakonom zabranila rad Komunističkoj partiji. Tako ujedinjeni, pobornici HSS-a tkali su promjene kroz sve sfere života pa tako i u umjetnosti i kulturi.² Političke prilike su se, međutim, izrazito pogoršale atentatom na Stjepana Radića 1928. godine te činom kralja Aleksandra Karađorđevića koji je 6. siječnja 1929. godine samovoljno raspustio Narodnu skupštinu te uveo diktaturu.³ Ovakva politička kriza se samo nakalemila na već zahuktalu svjetsku gospodarsku krizu koja je svoj vrhunac na našim prostorima dosegla upravo u prvoj polovici 1930-ih godina.⁴

Navedene turbulentne političke i gospodarske okolnosti, kao i očekivani postratni problemi, odrazili su se i na Zagrebu koji prolazi razdoblje nagle akumulacije novopridošlih stanovnika na područja grada bez osnovne infrastrukture i bez mogućnosti zadovoljavanja egzistencijalnog minimuma što nadalje uvjetuje problematiku novonastalih *slumova* naseljenih tugom, glađu, bolestima i smrću. Grad se po prvi puta suočava s posljedicama povećane industrijske proizvodnje trpeći povećanje broja stanovnika za čak gotovo 77 tisuća. Novac koji je predviđen upravo za zbrinjavanje „novih Zagrepčana“, čak dvije milijarde tadašnjih dinara, nije dospijevao tamo gdje je to bilo očekivano, već u pogone koji su iste te ljude nastavili iskorištavati.⁵

¹ S. LEČEK, 2019., 113.

² S. LEČEK, 2019., 114.

³ S. LEČEK, 2019., 117.

⁴ S. LEČEK, 2019., 118.

⁵ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 192.

U spomenutim divljim naseljima koja su nekontrolirano nicala duž periferije, živjela je četvrtina od cjelokupnog zagrebačkog stanovništva, njih 40 – 50 tisuća⁶, te je „organizacija“ za najugroženije gradsko stanovništvo – radnike i oštećenike ratom – izgledala tako da su bivali prisiljeni živjeti u gradskim podrumima ili improviziranim nastambama koje bi gradili od otpada na periferijama grada i to najčešće na parcelama seljaka koji su nerijetko monetizirali njihovu nemogućnost izbora. Dapače, neki seljaci su i sami gradili te svojevrsne bivke, koji su bili i jedan od glavnih uzroka nekontroliranog širenja tuberkuloze, od gotovo nepostojećeg iznosa troška te ih zatim iznajmljivali za iznose koji su podrazumijevali 60-80 % radničkog mjesečnog primanja. Golemi problem obolijevanja i umiranja od tuberkuloze, hranila je državna neosjetljivost za ispravno socijalno djelovanje. Veći fokus je usmjeren na osnivanje zdravstvenih ustanova nedovoljnih kapaciteta kako bi se pokušala sanirati posljedica, umjesto da se fokus preusmjeri upravo na rješavanje uzroka, a rješenje bi bilo postignuto planskom stambenom gradnjom. Problem stanovanja se i dalje „rješavao“ prelijevanjem iz šupljeg u prazno - legalizacijom poviše spomenute divlje gradnje koja je za sobom nosila samo dodatne troškove za žitelje periferije.⁷ Tek se sredinom 1920-ih godina moglo posvjedočiti promišljanju regulacijskog plana i urbanizacije što je uvjetovalo i porast građevne djelatnosti, najčešće po ulaganju privatnog kapitala pa tako i za privatne interese.⁸

Neprilike ovakve prirode podrazumijevaju i otpor kojeg su, relevantno za polje ovog rada, gradili lijevo orijentirani arhitekti i intelektualci koji su shvatili nužnost društvenog angažmana u svom radu koji podrazumijeva kritiku, izdavanje publikacija, organiziranje izložbi, umrežavanje, projektiranje te građenje objekata društvene i javne namjene po principima humane gradnje i etičkim aspektima *novog građenja*. Kako se modernizacija događa upravo na rubu društveno-ekonomske krize, možemo ju promatrati upravo kao odgovor na istu, a arhitekturu kao alat za renovaciju čitavog društva.

Činjenica da se okretanje ljudskim potrebama stavlja u fokus, nagovještava i promjenu unutar dotadašnje paradigme. Time je pokrenuta potraga za novim rješenjima i tipologijama koje bi u gradnji svakome omogućile osnovne, zdrave životne uvjete. Navedeno otvara pitanje, odnosno potrebu, za tipizacijom, standardizacijom te prefabrikacijom u arhitekturi koje predstavljaju osnovne značajke *novog građenja*. Ideja životnog komfora polako prestaje biti

⁶ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 191.

⁷ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 193.

⁸ T. PREMERL, 2015., 34.

vezana, gotovo isključivo, za imućniji sloj društva jer ta „nova arhitektura“, temeljena na misli humanizma, raste prema viziji preusmjeravanja kreativnog napora u stvaranje novog svijeta u kojem bi osnovni zahtjevi stanovanja – sunce, zrak, voda, neposredan dodir s prirodom, pretapanje unutarnjih i vanjskih prostora, optimalno grupiranje pojedinih sadržajnih cjelina, logičnost i lakoća komunikacije – bili ispunjeni za svakoga.⁹ Projektni zadaci koji su do tada smatrani manje vrijednima odjednom dobivaju važniju ulogu. Ekskluzivne narudžbe gube svoj prestiž, a zadaci poput projektiranja škola, tvornica, zdravstvenih ustanova, socijalnih stanova postaju predmet zanimanja projektanata.¹⁰

Ovaj rad će se baviti analizom okolnosti i samog djelovanja usmjerenog baš prema takvim projektnim zadacima kojima su glavni akteri svojim radom i umrežavanjem direktno implementirali načela *novog građenja* u zagrebačku sredinu.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja

Prvi sveobuhvatni pregled moderne međuratne gradnje u Hrvatskoj donosi arhitekt Tomislav Premerl u knjizi *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata – nova tradicija* objavljenoj 1989. godine, koja je 2015. godine dobila i svoje treće, prošireno izdanje, a prije toga 2003. godine izlazi i izdanje koje sažima navedenu knjigu u sadržaj vezan samo na Zagreb pod naslovom *Zagreb – Grad moderne arhitekture: Stoljeće zagrebačke arhitekture*.

Temom, u kontekstu naslova ovog rada, uvelike se bavila povjesničarka arhitekture Tamara Bjažić Klarin čija je monografija *Ernest Weissmann: Društveno angažirana arhitektura, 1926. – 1939.* iznimno bitan doprinos polju. Autorica je i knjige *Za novi, ljepši Zagreb! – arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918. – 1941.* u kojoj iznosi čitav pregled natječaja te realiziranih i nerealiziranih natječajnih projekata u navedenom periodu uz veliku pažnju posvećenu ostalim društvenim i političkim prilikama koje su predstavljale faktore u regulaciji i izgradnji grada. Napisala je i članke poput *Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni* i *Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene* u kojima

⁹ T. PREMERL, 2015., 47., Ž. ČORAK, 1971., 147.

¹⁰ T. PREMERL, 2015., 203.

kompaktnije rezimira angažman navedenih asocijacija relevantan za temu rada. Njeni tekstovi su poslužili kao temelj ovoga rada.

Za praćenje djelatnosti Udruženja umjetnika *Zemlja*, katalogi izložbi predstavljaju važne izvore. Može se istaknuti, primjerice, *Kritičku retrospektivu „Zemlja“* 6. Zagrebačkog Salona iz 1971. godine s tekstovima Željke Čorak i Andrije Mutnjakovića na temu zemljaške arhitekture te četiri desetljeća mlađi i opsežniji katalog *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935.* u aranžmanu galerije Klovićevi dvori 2019. godine i doprinos brojnih autorica i autora.

Dubravka Kisić je u monografiji *Škola narodnog zdravlja Andrija štampar 1926. – 1939.: Arhitektura i sanitarna tehnika u misiji napredka* obuhvatila sve relevantno za samu instituciju unutar Higijenskog zavoda, ali i arhitektonsku djelatnost zaposlenika njenog tehničkog odsjeka koji se bavio društveno korisnom, javnom gradnjom.

Zrinka Barišić Marenčić 2020. godine izdaje monografiju *Arhitektica Zoja Dumengjić* u kojoj iznosi istraživački, projektantski i arhitektonski rad navedene arhitektice koja je od ključne važnosti za zagrebačku, ali i nacionalnu, zdravstvenu gradnju.

Početak devedesetih godina prošloga stoljeća, povjesničarka umjetnosti Darja Radović Mahečić počinje se baviti tematikom planske stanogradnje u Zagrebu između 1918. i 1941. godine te u članku *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba* iznosi analizu novoizgrađenih stambenih naselja tog perioda, a 2002. godine bavljenje ovom temom proširuje na istoimenu knjigu.

Arhitektura Zagreba između dva svjetska rata dobro je obrađena u dosadašnjoj literaturi te je, služeći se većinom navedenih naslova, bilo moguće cjelovito obraditi odabranu temu završnog rada.

3. Cilj rada

Cilj rada je obuhvatiti i prikazati neke od ključnih točaka društvenog angažmana zagrebačkih arhitekata u kontekstu međuratnog Zagreba i *novog građenja*. Kroz nekolicinu poglavlja rad se osvrće na obrazovanje, umrežavanje i djelovanje kako pojedinaca, tako i radnih grupa zaslužnih za afirmaciju načela moderne arhitekture u zagrebačkoj sredini, na čimbenike

oko njihovog stvaralaštva, na osnivanje Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja *Andrija Štampar* unutar koje su djelovali pojedini arhitekti/ce te naposljetku, kroz analizu, navodi odabrane primjere zdravstvene, školske i stambene arhitekture koja odražava socijalno angažirano djelovanje tadašnje mlade generacije arhitekata.

4. Protagonisti „zagrebačke škole arhitekture“ – obrazovanje, umrežavanje, djelovanje

Sa školovanja u inozemstvu tijekom 1920-ih i 1930-ih godina u Zagreb se vraća nekolicina arhitekata u čijim redovima započinje previranje u odnosu s dotrajalim historicizmom i secesijom te se rađa težnja za usmjeravanjem prema konstruktivističkim i funkcionalističkim pogledima na arhitekturu što je, naime, nastupilo kao logičan slijed s obzirom na aktualna revolucionarna zbivanja u ostatku Europe.¹¹ Funkcionalisti i konstruktivisti su usmjerili misao prema propitivanju svrhovitosti svake arhitektonske odluke u smislu korištenja materijala i konstrukcije za stvaranje oblika koji mora biti produkt određenog zahtjeva, a ne obrnuto. U Bauhausu su se, pod vodstvom W. Gropiusa, sjedinjavale sve moderne misli suvremenog likovnog izričaja te su se nastojale naći nove metoda rada što se odrazilo na brojne obrazovne ustanove diljem Europe pa tako i ovdje. Propitivanje samog koncepta prostora u modernoj arhitekturi, kroz duh integralne umjetnosti, započinju nizozemski neoplasticisti – Grupa De Stijl u čiji je neposredni kontakt došao i zagrebački arhitekt Ivan Zemljak prilikom svog boravka u Nizozemskoj 1929. godine. To je jedan u nizu ključnih kontakata koje su domaći arhitekti ostvarili, a da su odredili daljnji tok razvoja hrvatske arhitekture na samom početku njenog modernističkog *booma*.¹² Uplivi Poelzigovih shvaćanja stigli su preko njegovih studenata Drage Iblera, Zdenka Stržića i Josipa Pičmana, a Le Corbusierova misao preko Ernesta Weissmanna, Jurja Neidhardta, ponovno Iblera te Zlatka Neumanna pa se tako već ranih dvadesetih godina prošlog stoljeća, s neznatnim zaostatkom za velikim žarištima, stvorilo plodno tlo za progresivnu arhitektonsku misao i kod nas.¹³

Iz Tehničke visoke škole u Zagrebu, kasnije Tehničkog fakulteta, 1923. godine izlaze prvi diplomanti hrvatskog arhitektonskog učilišta od kojih su gotovo svi prihvatili shvaćanja nove arhitekture, novog humanizma čime veza s tradicijom gubi na značaju. Zahvaljujući tim

¹¹ T. PREMERL, 2015., 27.

¹² T. PREMERL, 2015., 28.

¹³ T. PREMERL, 2015. 29.

arhitektima, koje su obrazovali istaknuti profesori i cijenjeni projektanti poput Ede Schöna i Viktora Kovačića, kao i povratnicima iz europskih sveučilišta i ateljea pionira moderne arhitekture, u Zagrebu se razvija kvalitetna moderna arhitektura, ravnopravna drugim europskim središtima.¹⁴ Nadalje, 1926. godine se na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti osniva Odjel za arhitekturu koji biva jednim od prvih u svijetu, tek godinu dana nakon Gropiusovog Bauhauusa u Dessau, koji je svoj program zasnivao isključivo na suvremenim arhitektonskim principima.¹⁵ Ta nova generacija arhitekata je već u formativnom razdoblju prihvatila ideju *novog građenja* koji raste na ideji racionalizacije i humanizma.

Drago Ibler je figura od ključne važnosti za „uvoz“ modernizma i modernističkih poimanja zadaće arhitekture kod nas. Njegova velika pokretačka snaga je promijenila čitavu sliku i naobrazbu arhitekata, a i poimanja svrhe arhitekture da mora biti podređena potrebama čovjeka i društva. Poveden iskustvom boravka u krugovima kolega okupljenih oko *L'esprint Nouveaux* u Parizu 1921. te zatim radom s Hansom Poelzigom u Berlinu, vraća se u Hrvatsku i sudjeluje u gotovo svim arhitektonskim natjecanjima.¹⁶ Kao profesor na Odjelu za arhitekturu Akademije likovnih umjetnosti je imao moć usmjeriti nove generacije arhitekata u ideje koje je zagovarao. Osim njegovog samog rada, zanimljiva je i dualnost njegova lika – „danju“ profesor na državnom fakultetu, a „noću“ otvoreno lijevo orijentirani aktivist unutar Udruženja umjetnika Zemlja.¹⁷

Krug oko Iblera, kasnije nazvan i Zagrebačka škola, koji podrazumijeva progresivan krug arhitekata s jednakim ideološkim pogledima predstavlja početnu točku organiziranog djelovanja u smjeru novog razdoblja arhitekture. Bitno je napomenuti da se često oko naziva „Zagrebačka škola“ kroje nesporazumi te da se naziv uvjetno koristi za užu grupu arhitekata oko Drage Iblera, a ne općenito arhitekta školovane ili djelatne u Zagrebu 1930-ih godina.¹⁸

4.1. Udruženje umjetnika Zemlja i Radna grupa Zagreb

Samu srž društveno angažiranog djelovanja čine razne asocijacije u koje su se arhitekti udruživali te međunarodne veze koje ostvaruju s istomišljenicima, bez obzira na nacionalnu ili

¹⁴ T. PREMERL, 2015., 33.

¹⁵ Ž. ČORAK, 1971., 144.

¹⁶ T. PREMERL, 2015., 41.

¹⁷ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 69.

¹⁸ T. PREMERL, 2015., 43-44.

obrazovnu pozadinu. Udruženje Umjetnika Zemlja, Radna grupa Zagreb te CIAM (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) su ta ključna mjesta kada govorimo o socijalno osviještenom angažmanu.

Nastavak radikalnih stavova u međuratnom razdoblju očituje se kroz formiranje Udruženja umjetnika Zemlja 1929. godine na inicijativu Drage Iblera i slikara Krste Hegedušića, koja je djelovala do policijske zabrane 1935. godine. Osim zalaganja za nezavisni likovni izraz, ključ je u njihovom programu društveno angažiranog djelovanja. Sudjelovali su na izložbama, projektnim natjecajima, djelovali kao kritičari te se bavili i projektima privatne gradnje. Arhitekti Zemlje su bili: Lavoslav Horvat, Drago Ibler, Mladen Kauzlarić i Stjepan Planić, ali je njihov suradnički krug podrazumijevao i brojna druga imena etički osviještenih arhitekata od kojih su neki članovi njihove sestrinske formacije – Radne grupe Zagreb (RGZ). Prirodno je bilo da upravo s RGZ započnu zajedničke projekte i suradnju kada su se paralelno bavili jednakim pitanjima vezanim za probleme nezdravog stanovanja. Ova projektantska zajednica arhitekata i zemaljska grupa CIAM-a za Kraljevinu Jugoslaviju, započela je s radom 1932. godine na poticaj Ernesta Weissmanna kada započinju pripremu materijala za četvrti CIAM-ov kongres koji se održao u Ateni 1933. godine.¹⁹ Cilj kongresa je bio definirati idealne urbanističke modele temeljene na analizama tridesetak svjetskih gradova među kojima se našao i Zagreb. Samo sudjelovanje i umrežavanje kroz CIAM, vodeći svjetski arhitektonski i urbanistički forum od 1928. do 1959. godine, značilo je upliv svježih ideja te Zagreb uvrstilo u sam vrh progresivnih svjetskih događanja na području arhitekture.

Radna grupa Zagreb i Zemlja srodne su po ideološkim stavovima, no glavna je razlika u rasponu njihova djelovanja. RGZ je i projektantska zajednica sa zajedničkim projektima, a članovi Zemlje, osim Horvata i Planića koji su surađivali na par natjecajnih projekata, primjerice za planinarski dom na Sljemenu te Državne štamparije u Beogradu, samo zajedno izlažu.²⁰ Obje su grupe kroz svoje izložbe i diskusije, u kojima su problematizirali jaz među društvenim klasama te nehumane uvjete stanovanja ovih siromašnijih, popularizirali arhitekturu kao oružje borbe za jednakost i ljudska prava te vrlo brzo postali važan dio zagrebačkog kulturnog i društvenog života. Izložbe su baš u tom razdoblju postale bitne točke susreta te je 1930 – ih godina u Zagrebu zabilježeno njih čak četrdesetak.²¹

¹⁹ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 81.

²⁰ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 138.

²¹ T. PREMERL, 2015., 197.

Članovi Radne grupe Zagreb: Vlado Antolić, Viktor Hećimović, Zvonimir Kavurić, Josip Pičman, Josip Seissel te Bogdan Teodorović, nakon iscrpnog istraživačkog rada kreiraju mnoštvo materijala koje su prezentirali, između ostalog, i na bitnoj Četvrtoj izložbi Udruženja umjetnika Zemlja 1932. godine. Četvrta izložba Zemlje i njenih “gostiju” s bitnim elementom - predstavljanjem tematske cjeline *Kuća i život* (sl. 1), odnosno dijela materijala pripremljenih za izlaganje na četvrtom CIAM-u, u aranžmanu Radne grupe Zagreb – jedna je od prekretnica u hrvatskoj arhitektonskoj povijesti.²² Na izložbi održanoj u najekskluzivnijem izložbenom prostoru u gradu, grupa je predstavila rezultate svojih istraživanja – potresne fotografije života na periferiji (sl. 2), karte, statistike i grafikone, financijske analize, neke od projekata za natječaje svojih članova i ostalo.²³ RGZ je izradila prve analitičke karte grada (sl. 3) i detaljne izvještaje s mnogim segmentima od prometne mreže preko opremljenosti vodovodnom infrastrukturom do ekonomske moći žitelja pojedine zone koje, ne samo da su poslužile za izradu regulacijske osnove, već su i definirali tri glavna tipa stanovanja koji dokazuju povezanost statusa pojedinca/obitelji s kvalitetom njihovog stanovanja.²⁴ Istaknuli su, također, koliko je i za ekonomičnu i humanu plansku izgradnju nužna primjena prefabrikacije i standardizacije.²⁵

Radna grupa Zagreb je time učinila jako velik korak, prozivajući sustav liberalnog kapitalizma glavnim krivcem za sve društvene nedaće. Problem vide u tome što se korist čitave zajednice stavlja u nezavidan položaj naspram interesu akumulacije kapitala i ispunjavanja privatnih interesa. Pri tome su prozivali i vlastite kolege.²⁶ Cjelokupnim angažmanom oko izložbe grupa je jasno istaknula svoju socijalnu orijentaciju i kritičnost prema nemaru države što je u tadašnjoj političkoj klimi iziskivalo znatnu hrabrost.²⁷

Nažalost, iako proglašena uspješnom, izložba nije izazvala „potres“ kakav bismo očekivali. Uz ponešto pozitivnih kritika, također je bilo mnogo zamjerki usmjerenih prema licemjerju kontrasta između kritike vlasti i buržoazije i odabranih izloženih radova pojedinačnih članova kroz koje su prikazani projekti i realizacije zgrada za najam i privatnih vila.²⁸ Naime, primjera konkretnih rješenja problema kao i primjere izvedivog radničkog stanovanja – nije

²² T. BJAŽIĆ KLARIN, 2005., 46.

²³ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 194.

²⁴ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 185.

²⁵ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 196.

²⁶ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 195.

²⁷ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 82.

²⁸ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 198-199.

bilo. Time je njihova agitacija izgubila na težini. Jedini čije se riječi nisu razilazile od djela je u neku ruku bio Planić koji je uglavnom gradio kuće za nižu srednju klasu i to isključivo po načelima egzistencijalnog minimuma.²⁹

4.2. Problemi savremene arhitekture i publicističko-propagandno djelovanje

Nadovezujući se na raniju treću izložbu Zemlje i njihovih istomišljenika, 1932. pod Planićevim uredništvom, realizirano je i izdavanje publikacije *Problemi savremene arhitekture* ili *Treba progres graditeljstva znati* s ciljem da se naglasi etički aspekt *novog građenja* u arhitektonskom programu.³⁰ *Problemi savremene arhitekture* je svojevrsan manifest nove borbene generacije arhitekata čiji je broj znatno veći od onog na popisu suradnika koji su direktno doprinijeli njenom stvaranju. Planić u predgovoru navodi da monumentalne zgrade građene u prethodnoj epohi zapravo stoje kao spomenici socijalnom odnosu između beskrajne vladarske moći i ogromnog broja roblja i puka. Također, naglašava odgovornost arhitekata prema suvremenosti i realnim društvenim potrebama: „*Mi naglašavamo pojam savremenosti, jer se u školama uči, a u životu hoće da gradi historijski. Mi postavljamo i rješavamo problem današnje izgradnje kao životno logični proces svakog stvaranja. Mi ovom knjigom hoćemo pomoći kolektivnom obrazovanju u smislu arhitektonske izgradnje, hoćemo raščistiti pojmove i podići nivo gledanja na te probleme, da tako izvršimo svoju kulturnu zadaću i propagandu za opće dobro čovjeka.*“³¹

Ova publikacija propagandnog karaktera objedinjavala je niz projekata, teorijskih tekstova, poput, primjerice, iznimno bitnog Weissmannovog o novoj tipologiji bolnica, esteticici i arhitekturi općenito ili pak Planićev o izgradnji suvremenog stambenog prostora i članaka o redefiniciji suvremene arhitekture različitih autora.³² Kroz trinaest realizacija, šest studija i trideset tri natječajna projekta pokazuju se različite razine promišljanja teorije i problema.³³ U uvodu je kao svojevrsan moto objavljena CIAM-ova *Deklaracija iz La Sarraza* iz 1928. godine koja je dala širu sliku i transnacionalnu dimenziju ciljevima arhitekture te potvrdila političko

²⁹ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 89.

³⁰ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 138-139.

³¹ S. PLANIĆ, 1932., predgovor

³² T. PREMERL, 2015., 197.

³³ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 139.

naginjanje progresivnoj europskoj ljevici.³⁴ Stavovi izneseni u toj deklaraciji u kojoj se povlači crta preko monumentalizma i esteticizma, a stavlja kvačica pored racionalizacije, standardizacije, novih tehnologija, društvenog djelovanja arhitekata – jednaki su onima kojima su u svome radu se vodili i arhitekti Zemlje.

Uz Stjepana Planića, značajan doprinos publikaciji je onaj Ernesta Weissmanna – već spomenutog člana RGZ i CIAM-a predanog ideji društveno odgovorne arhitekture. Bio je jedan od glavnih pokretača okupljanja istomišljenika oko „nove povelje“ unutar internacionalne organizacije koja je imala čvrsto definiranu lijevu političku orijentaciju i stvarala svojevrsnu oporbu pripadnicima, primjerice, iz redova londonskog MARS-a, samom čuvenom Le Corbusieru i mnogim drugima.³⁵ Osim prijevoda *Deklaracije iz La Sarraza*, Planićevim *Problemima* Weissmann je pridonio i tekstom *O esteticima i arhitekturi* u kojem odbacuje ideju esteticizma kao kulise i pojašnjava kako je forma uvjetovana funkcijom i situacijom, a ne obrnuto. Također, bitan dio se odnosi na pojašnjenje ideje tipskog, montažnog, prefabriciranog paviljona kojeg nadalje definira u svojim, za ove prostore i prilike, revolucionarnim natječajnim projektima poput onoga za Kliničku i zakladnu bolnicu u Zagrebu 1930./1931. godine - jednom od jedina dva javna natječaja na početku tridesetih godina.³⁶ Koristeći metodu adicije i konstrukcije te primjenom standardizacije, tipizacije i prefabrikacije htio je dokazati kako je problem deficita zdravstvenog i stambenog smještaja zapravo tim principom lakše rješiv zbog jednostavnije i brže montaže što podrazumijeva smanjenje troškova gradnje.³⁷

Bitno je spomenuti da je i Škola narodnog zdravlja 1930. godine izdala publikaciju *Sanatorij tuberkuloze kosti i zglobova* Ernesta Weissmanna s propagandnim ciljem ne sluteći da će upravo ta publikacija postati prva monografija jednog projekta internacionalnog modernizma (sl. 4), a Weissmannov tekst prvi doprinos u obrazloženju racionalne te socijalno orijentirane funkcionalističke arhitekture modernizma u povijesti teorije arhitekture na ovim prostorima. Weissmann u svojoj ideji obvezuje arhitekta na to da mora biti direktna veza za rješavanje čitavog niza socijalnih problema. Smatra da arhitektura treba sve svoje snage usmjeriti u borbu za napredak društva.³⁸

³⁴ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 140.

³⁵ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 225.

³⁶ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 78-82.

³⁷ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 85.

³⁸ D. KISIĆ, 2014., 42-43.

U ovaj niz programski važnih tekstova modernih arhitekata, treba uvrstiti i često zanemaranu knjigu Branka Marksimovića koja je objavljena iste godine kao i *Problemi savremene arhitekture* pod naslovom *Problemi urbanizma* u kojoj autor iznosi jednake stavove.³⁹

5. Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja Andrija Štampar i njezino Sanitarno-tehničko odjeljenje

Kako je već istaknuto, zdravstveno-sanitarna situacija u tadašnjoj državi u međuratnom razdoblju bila je alarmantna. Brojke oboljelih od tuberkuloze, malarije i veneričkih bolesti su poražavajuće, a sve je uvjetovano siromaštvom, stravičnim stambenim uvjetima i higijenskim navikama što je ponovno samo odraz sustavnog okretanja glave od izvorišta problema od strane državnih i općinskih uprava.

Napokon, 1926. godine u Zagrebu su osnovani *Higijenski zavod* i *Škola narodnog zdravlja* s misijom da se promijeni status quo. *Higijenski zavod* i *Škola narodnog zdravlja* su dvije zasebne jedinice različitog programa, ali udružene kako bi se međusobno nadopunjavale u borbi za novi, bolji standard u svim poljima vezanim za zdravlje i higijenu u tadašnjoj zemlji.⁴⁰ Za njihovo osnivanje zaslužan je dr. Andrija Štampar koji je postavio temelje javnozdravstvene službe u tadašnjoj državi, kao i za naredna desetljeća. 1919. godine preuzima ulogu načelnika higijenske službe pri Ministarstvu narodnog zdravlja u Beogradu te se kroz njegovo djelovanje, već u prvih par godina, osniva 250 socijalno-medicinskih ustanova, dijeli preko milijun primjeraka knjiga i pamfleta te se lijepe edukativni plakati, a organiziraju se i edukativne izložbe te projekcije filmova u vlastitoj produkciji ŠNZ.⁴¹ Rad je usmjeren na preglede, vakcinaciju te liječenje od ranije već spomenutih bolesti kao i mnogih drugih.⁴² Jedan od temeljnih postulata postaje jačanje primarne zdravstvene službe - doktor treba biti onaj koji čuva zdravlje bolesnika i da je glavno mjesto djelovanja naselje, a ne laboratorij. Upravo to direktno povezuje, odnosno preklapa, sanitarnu i arhitektonsku disciplinu.⁴³ Neizbježno je za

³⁹ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 143-144.

⁴⁰ D. KISIĆ, 2014., 23-24.

⁴¹ D. KISIĆ, 2014., 88-89.

⁴² D. KISIĆ, 2014., 76-77.

⁴³ D. KISIĆ, 2014., 21.

zaključiti da je upravo arhitektura bila jedno od najvažnijih sredstava za promicanje ciljeva za koje se ŠNZ zalagala.

Osnovnu strukturu Škole činili su *Sanitarno-tehničko odjeljenje* i *Odjeljenje za socijalnu medicinu*, a sama institucija je bila jedinstvena za čitavu regiju te jedna od rijetkih takvih u čitavoj Europi.⁴⁴

Sanitarno-tehničko odjeljenje, koje je sklopu navedenih ustanova djelovalo od 1926. - 1939. godine, ispostavilo se ključnim mjestom testiranja i kreacije socijalno osviještene arhitekture.⁴⁵ Osnovni zadatak tehničkog odjela je bio optimalizacija i maksimalno unapređenje raznovrsnih vezanih za zdravstvo, infrastrukturu prometa, vodoopskrbe, civilne zaštite i slično. Optimalizacija je podrazumijevala razvitak idealnih tipoloških modela za gradnju koja prati njenu funkciju bez pretjeranog fokusa na estetsku narav. Tako su se projektirala lječilišta, higijenski zavodi, bolnice, stambeni objekti, sportska igrališta, planinarski domovi i mnoge druge građevine.⁴⁶ Arhitekti koji djeluju unutar odsjeka su Hinko Kolarić-Kišur, Zoja Dumengjić, Selimir Dumengjić, Bogdan Teodorović, Lujo Sendđerđi, Andrej Šavcov, Marinko Bučić i Slavko Delfin.⁴⁷ Njihove projektantske metode podrazumijevaju već spomenutu paviljonsku gradnju uvjetovanu efikasnošću, ali s naglaskom na osnovne potrebe pacijenata. Od navedenih imena, bitno je za istaknuti koordinatorski, ali i teorijsko-pedagoški doprinos Selimira Dumengjića u edukaciji medicinskih i socijalnih stručnjaka o važnosti arhitekture te praktični arhitektonski rad najaktivnije projektantice odjela - Zoje Dumengjić koja je realizirala brojne zdravstvene ustanove za svoga života.⁴⁸ Prolifichnost njenog stvaralaštva potvrđuju brojke od 188 izrađenih projekata te 54 izvedena među kojima su i zdravstveni objekti izgrađeni 1930-ih godina, a jedan od najznačajnijih primjera je zgrada Zaraznog paviljona Gradske zarazne bolnice na Mirogojskoj cesti (sl. 5).⁴⁹

⁴⁴ D. KISIĆ, 2014., 20.

⁴⁵ D. KISIĆ, 2014., 17.

⁴⁶ D. KISIĆ, 2014., 30.

⁴⁷ D. KISIĆ, 2014., 28-29.

⁴⁸ D. KISIĆ, 2014., 50-51.

⁴⁹ Z. BARIŠIĆ MARENIĆ, 2020., 59.

6. Primjena ideja novog građenja – (ne)realizirani projekti socijalnog karaktera

Nakon prethodnog desetljeća koje je u Zagrebu bilo obilježeno stagnacijom izazvanom poslijeratnom krizom, ali i anti-natječajnom politikom gradonačelnika Vjekoslava Heinzela⁵⁰, dolazi period 1930-ih godina koje podrazumijevaju prosperitetniju fazu projektiranja te lagani rast broja realizacija u „vremenskim džepovima“ između ekonomskih kriza. Također je dočekan angažman državnih i općinskih institucija na uspostavi kvalitete života nižih slojeva gradnjom većine sadržaja koji su se istakli kao potrebni kroz prijedloge regulacijskih planova. Direktivna regulatorna osnova Zagreba koja je napokon trebala popraviti čitavu situaciju međuratnog grada, a na kojoj su radili V. Antolić, S. Hribar, A. Urlich, J. Seissel i I. Zemljak, svoju je izradu dočekala tek 1936. godine, a usvajanje 1939. godine.⁵¹ Međutim, ostaje činjenica da su se zasade moderne arhitekture teško probijale izvan okvira privatnih narudžbi, odnosno da je nova generacija arhitekata, iako i više nego kompetentna, bila diskriminirana naspram svojih starijih kolega pa je broj natječajnih projekata u velikoj disproportiji s brojem realizacija.⁵²

6.1. Zdravstveni objekti

Upravo je kroz bolnice i zdravstvene objekte modernizam kod nas i najbolje očitovan. Nažalost, ponajviše kroz projekte koji, kao što je ranije spomenuto, nikada nisu bili realizirani, ali su nam od goleme važnosti. Jedan od njih je projekt za Kliničku i zakladnu bolnicu na zagrebačkoj Šalati Ernesta Weissmanna iz 1931. godine (sl. 6).

Kroz interdisciplinarnu suradnju sa stručnjacima na polju medicine, ventilacijskih sustava, strojarskog inženjerstva i ostalima, Weissmann unapređuje ideju već u ranijem desetljeću korištenog prefabriciranog paviljonskog modela s raspodjelom funkcije pojedinih sektora po katovima (sl. 7). Ono što predstavlja novinu jest fizičko razdvajanje pojedinih funkcija u zasebne module koji su međusobno povezani vertikalnim i horizontalnim komunikacijama, jednotračne organizacija prostorija kao i kaskadno sužavanje viših katova s pridodanim balkonima čitavom dužinom bolesničkih soba. Staklene stijene koje su dijelile

⁵⁰ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2020., 59-63.

⁵¹ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 93. ; T. Premerl, 2015., 236.

⁵² T. BJAŽIĆ KLARIN, 2020., 75.

unutarnji i vanjski svijet bolnice, nosile su posebno razvijene sustave grijanja i hlađenja s vrhunski razrađenom insolacijom.⁵³

Weissmannov projekt na Šalati podrazumijevao je kompleks od dvadesetak zgrada smještenih po zonama sastavljenih od bolničkih i kliničkih odjela, upravnih, prijemnih kao i stambenih objekata te odjela za tuberkulozu.⁵⁴ Kao što je već spomenuto, funkcionalne grupe odjela se raspoređuju po etažama, a veliki pomak je ostvaren upravo odbacivanjem podruma kao prostora koji je ranije bio predviđen za smještaj kuhinje. U ovom projektu on ju sasvim neuobičajeno smješta na posljednji kat bolesničkog odjela čime su automatski poboljšani radni i opskrbni uvjeti.

U organizaciji prostora predviđenih za veliki kapacitet ljudi, najbitnija su protočnost i organizacija koje je Weissmann postigao besprijekornim „lančanim“ tokom bez „križanja i smetnji“ jer se ipak u svim svojim projektima vodi premisom da je projekt uspješan tek kada se uz minimalnu količinu uložene energije može postići maksimalan učinak.⁵⁵ Tako su i sve instalacije „sakrivene“ u podzemne hodnike koji su ujedno služili i za komunikaciju između klinika, bolničkog odjela i prijamne zgrade.⁵⁶

Bolesnički odjel prati standard jednotračne organizacije bolničkih jedinica i ostalih prostorija nužnima za funkcioniranje, a takvu dispoziciju s uključenim ranije spomenutim balkonskim prostorima za sunčanje, Weissmann objašnjava kao nužnost terapije u kojoj sunce ima veoma bitnu ulogu.⁵⁷ Vođen time također uvodi model soba s jednim redom kreveta s parametrima određenim na temelju kuta pada sunčevih zraka na dan proljetnog kao i jesenskog ekvinocija. Iz čitavog projekta je jasno da mu je sunce glavni kriterij u određivanju orijentacije, udaljenosti između paviljona, kao i svega ostalog.

Također je bitno istaknuti komponente koje bi ovu bolnicu smjestile u pravu „high-tech“ kategoriju. Zračenje i grijanje soba je zamišljeno sustavom smještenim unutar dvostrukog ostakljenja vanjskih stijena bolničkih soba, a funkcionirao bi tako da bi kroz taj prostor strujao

⁵³ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019., 80.

⁵⁴ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 82-83.

⁵⁵ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 86.

⁵⁶ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 94.

⁵⁷ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 92-93.

hladan ili topao zrak, ovisno o potrebi godišnjeg doba. Taj sustav bi nadopunjavale i velike tende koje bi zamijenile klasične zastore.⁵⁸

Tehnološki vrhunac njegove vizije definitivno leži u projektiranju žičare za transport hrane od kuhinje do bolničkih odjeljenja što bismo danas bez razmišljanja popularno smjestili u kategoriju „retro futurizma“. Time je dokazao koliko su njegove ambicije te kreativan i inženjerski nagon bili nekoliko koraka ispred vremena.

Također, bitno je spomenuti i zonu stanovanja koja je podrazumijevala smještajne jedinice za liječnike, sestre i oženjeno osoblje kreirane eksperimentiranjem sa sovjetskim modelima kolektivnog stanovanja od kojih neke pojavnosti nisu imale preteče u hrvatskoj arhitekturi.⁵⁹

Zanimljivo rješenje je predložio upravo u zgradi za medicinske sestre i neoženjeno osoblje gdje je višekrevetne sobe zamijenio pojedinačnim sobama za egzistencijalni minimum s dijeljenim sanitarnim čvorom, a manjak kvadrature pojedinačnih „ćelija“ biva nadoknađen zajedničkim prostorijama na vrhu zgrade.⁶⁰

Što se tiče realiziranih projekata zdravstvenih objekata iz promatranom razdoblja, jedan od značajnijih primjera je Upravna i prijemna zgrada bolničkog odjeljenja u sklopu Higijenskog zavoda na Mirogojskoj cesti autora Drage Iblera iz 1931. godine (sl. 8). Iako je čitav kompleks višestruko dograđivan i prerađivan od strane raznih arhitekata, upravo je ova zgrada prva i od velikog značaja za praćenje struje internacionalnog modernizma u Hrvatskoj. Zbog specifične prirode terena na kojem je smještena, urbanistička situacija je uvjetovala svojevrsnu skulpturalnost u izvedbi datog objekta. S jedne strane zgrada se nalazi na padini, a s drugom stranom dodiruje razmeđe dviju ulica. Različitu narav njenih zadanih funkcija je istaknuo „težnim i protutežnim“ smještajem sadržaja na njene krajnje točke te ih oblikovao na različite načine. S jedne strane oble i organske, a sa suprotne strane oštre i stroge forme. Na upravnoj je zgradi naglasio njenu vertikalnost, dok u prijamnoj ističe njenu horizontalnost, mekoću zaobljenosti te ispupčenost u prostor.⁶¹

⁵⁸ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 95.

⁵⁹ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 98.

⁶⁰ T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 99.

⁶¹ T. PREMIERL, 2015., 117.

6.2. *Obrazovne ustanove*

Iako najreprezentativniji, zdravstveni objekti nisu jedine javne ustanove u kojima vidimo modernistički duh i koje su od socijalne važnosti. Građeni su radnički domovi, vrtići i škole, sportski kompleksi i igrališta te socijalno programirani stambeni objekti.

Ivan Zemljak, glavni arhitekt Odsjeka za općinske zgrade, izgradio je tako tijekom 1930-ih godina desetak škola i dječjih skloništa u novourbaniziranim dijelovima Zagreba iako su natječaji za zgrade navedene funkcije u međuratnom periodu bili rijetkost na razini čitave Kraljevine.⁶²

Također se vodio idejama svojih ranije spomenutih suradnika te na formu gledao isključivo kao rezultat zadovoljavanja kriterija njezine funkcije, a ne kao zadani cilj. Jedini zadani cilj je zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba podređenog stanovništva pa ponovno dolazimo do zaključka da je to, uz situaciju nakalemljene duboke gospodarske krize, jedino izvedivo primjenom tipizacije, standardizacije, prefabrikacija i montažne gradnje.⁶³

Školama su arhitekti posvećivali posebnu pozornost jer su upravo na njima morali demonstrirati primjenu načela moderne, humane arhitekture. Zemljakova škola na Jordanovcu (1930. – 1931.) je prva veća manifestacija novih poimanja prosvjetne arhitekture u Hrvatskoj (sl. 9). Njena prostorna raspodjela je, pomno prateći funkciju, isprojektirana do zadnjeg detalja (sl. 10). Također, Zemljak je razmišljao i o njenom odnosu s okolišem, a i osmislio koncept namještaj, korištenje boja i rasvjetu.⁶⁴

Iste te godine realizira još jednu školu na Selskoj cesti čija osnova pokazuje sličnost s prethodnim primjerom, ali uz drugačiju koncepciju prostora. Kako je sam njen okoliš drugačiji, tako i ona sama mora izvirati u drugačijim oblicima pa je tako njena forma podosta razvedenija u odnosu na jordanovačku (sl. 11). Natkriveni otvoreni hodnik povezuje sportsku dvoranu sa simetrično izvedenim i postavljenim objektima koji se nalaze na krajevima i koji na pročeljima nose upečatljiva polukružno ostakljena stepeništa. Na arhivskim fotografijama koje je snimio sam Ivan Zemljak po završetku radova vidimo čak i izvedeni manji bazen pored nogometnog

⁶² T. BJAŽIĆ KLARIN, 2020., 61.

⁶³ T. PREMERL, 2015., 210.

⁶⁴ T. PREMERL, 2015., 120.

terena te djecu koja se u njemu osvježavaju (sl. 12). Ova oba objekta dokazuju njegovu kreativnost jer nisu izrođeni iz uzora u tradiciji.⁶⁵

6.3. Socijalno programirana stambena gradnja

U periodu dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća, u Zagrebu je izvedeno dvadesetak činovničkih i radničkih naselja kao odgovor na ranije spominjanu stambenu krizu uzrokovanu velikim pritokom novog stanovništva. Dva su osnovna tipa naselja u Zagrebu: nisko naselje manjih kuća (*Siedlung*) i višekatni stambeni blokovi (*Hof*). Tipološki se također očituje raznovrsnost u gradnji između nužnog smještaja, radničkih stanova te malo komfornijih kuća za činovnike. Ovakvi projekti su bili namijenjeni za izgradnju kvalitetnih stambenih jedinica s glavnom svrhom funkcionalnosti, udobnosti i pristupačnosti s humanom gradnjom kao mišlju vodiljom. Stanovi socijalnog tipa bili su smješteni u kolektivna naselja koja bi bila koncipirana na način da zadovolje sve potrebe svojih korisnika i njihovo pravo na svjež zrak, sunce, druženje, igru i rekreaciju. Naselja nisu najbolji primjeri modernističke gradnje, ali jesu dobri primjeri društveno angažirane svijesti oko njihove izvedbe koju su prepoznavali mnogi arhitekti. Primjerice, glavna tema na drugom kongresu CIAM-a u Frankfurtu 1929. godine je bila – stanovi za egzistencijalni minimum.⁶⁶

Naselje Istrana i invalida sagrađeno je 1930. godine prema projektu Ivana Zemljaka iz 1929. godine. Smješteno je na zemljištu pravokutnog oblika, sa zapadne strane Selske ceste, južno od Ozaljske ulice, između Veprinečke i Mošćeničke ceste koje tada još uvijek stoje kao periferne i neizgrađene. Naselje je koncipirano oko dominantnog središnjeg zelenog područja za zajednički sadržaj oko kojeg je postavljeno 16 tipiziranih stambenih objekata koji su se sastojali od četiri do šest stanova te zajedničkom praonicom rublja. Radi se o jednostavnim građevinama s dvoslivnim krovovima orijentiranim dužim stranama prema istoku i zapadu (sl. 13). Ključ ovakve gradnje upravo leži u tom zajedničkom sadržaju i humanom pristupu gradnji⁶⁷, te je upravo ovo prva kolonija radničkih kuća „novog tipa“ (sl. 14).⁶⁸ Zanimljivost je što ovo naselje ima razvijeniji stupanj parkovnog uređenja u odnosu na druga naselja izgrađena

⁶⁵ T. PREMERL, 2015., 121.

⁶⁶ T. PREMERL, 2015., 163.

⁶⁷ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993., 149.

⁶⁸ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 166.

kroz dva spomenuta desetljeća što jasno ukazuje na Zemljakovu pažnju posvećenu parkovnom uređenju.⁶⁹

Pet godina kasnije, započeta je izgradnja naselja Prve hrvatske štedionice koja se nastavila sve do iza Drugog svjetskog rata. Iako njegov nije bio ni izvedbeni projekt niti nadzor radova, prve kuće su izvedene po tipu i projektu Zdenka Strižića.⁷⁰ Predložio je tri tipa obiteljskih radničkih kuća s potpunim komforom te time zadao izgled naselja koje je orijentirano oko desetak manjih ulica u kojima su kuće postavljene na način kako bi imale orijentaciju istok – zapad (sl. 15). Promet oko njih je organiziran tako da nitko osim stanara nema potrebu cirkulirati ulicama naselja na putu do nekih većih gradskih arterija čime je osiguran veći mir stanarima. Strižić se sam odlučio na preinake mimo zahtjeva projekta kako bi omogućio, kako sam navodi, zdravije stanovanje. On nizove kuća, koje smatra predugačkima (sl. 16.), prekida poprečnim ulicama te povećava razmak među kućama koji podrazumijevaju i malene vrtove od velikog značaja za kvalitetu života.⁷¹

Projekt za Cvjetno naselje Vlade Antolića, još jednog Le Corbusierova suradnika, izrađen je 1939. godine te se smatra najboljim primjerom tipskog stambenog naselja izgrađenog u zagrebačkom međuraću.⁷² Ovo naselje pored rijeke Save bilo je namijenjeno gradskim službenicima koji su svoje stambene jedinice kupovali po principu višegodišnje otplate kredita Gradskoj štedionici. Radi se o naselju s tri paralelna, dvostrana poteza stambenih kuća i sadržajem poput škole i dječjeg igrališta, tržnice te ostalih javnih zgrada.⁷³ Za razliku od prethodnog primjera, naselje je koncipirano prema planu s mnogo zelenih površina te privatnim kućnim vrtovima s povrtnjakom i voćnjakom što je čitav koncept približilo modernističkom poimanju maksimalnog komfora. Antolić je ponudio četiri tipa kuća u jednoetažnoj protupoplavnoj (sl. 17.) i dvoetažnoj varijanti (sl. 18) koje su se sastojale od pomoćnih prostorija u prizemlju i sobama na katu. Može ih se smatrati svojevrsnim hibridima modernizma jer su izgrađene dijelom od armiranog betona, a dijelom od opeke.⁷⁴

⁶⁹ I. MLINAR, M. TROŠIĆ, 2004., 37.

⁷⁰ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 178.

⁷¹ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 176.

⁷² D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 184.

⁷³ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 182.

⁷⁴ D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 183.

7. Zaključak

Društveno angažirana arhitektura je odgovor na mnoge poslijeratne probleme. Nagla akumulacija novopridošlog stanovništva u gradu je uzrokovala nicanje divljih naselja s neadekvatnim smještajima bez ikakvih mogućnosti zadovoljavanja egzistencijalnog minimuma što je nadalje otežalo zdravstvenu krizu uzrokovanu epidemijom tuberkuloze. Upravo u takvim naseljima je živjela četvrtina zagrebačkog stanovništva. Umjesto da je odmah fokus usmjeren na plansku stanogradnju po humanim načelima, državne i općinske vlasti su umjesto toga rješavale samo posljedice, primjerice, osnivanjem zdravstvenih ustanova ili pak legalizacijom divlje gradnje.

Lijevo orijentirani arhitekti i intelektualci su preuzeli odgovornost da svojim društvenim angažmanom mogu krojiti drugačiji, bolji svijet. Njihov rad je podrazumijevao kritiku, izdavanje publikacija, organiziranje izložbi, umrežavanje, projektiranje te građenje objekata društvene i javne namjene po principima humane gradnje i etičkim aspektima *novog građenja* što je podrazumijevalo potragu za novim tipologijama čija bi forma, efikasnost i isplativost omogućili najbolje moguće rješenje u datoj situaciji. Navedeno podrazumijeva tipizaciju, standardizaciju i prefabrikaciju u „novoj arhitekturi“ s vizijom kreiranja arhitektonskog okoliša dostojnog svakog čovjeka.

Ključne točke u pojavnosti društveno angažirane arhitekture su škole, mreže, pojedinci, grupe, publikacije i projekti koje su Zagreb obavile u novo misaono i arhitektonsko ruho.

Kao nasljednici mnogih arhitekata koji su do tada školovani u inozemstvu, 1923. godine s Tehničke visoke škole u Zagrebu, kasnije Tehničkog fakulteta, izlaze prvi diplomanti, a već 1926. godine se pri Akademiji likovne umjetnosti osniva Odjel za arhitekturu pod vodstvom Drage Iblera koji je svoj program zasnivao isključivo na suvremenim arhitektonskim principima. Ubrzo oko svojih ideja okuplja progresivan krug arhitekata s jednakim ideološkim pogledima što predstavlja početnu točku organiziranog djelovanja u smjeru novog razdoblja arhitekture.

Ključne grupacije u kontekstu društveno angažirane arhitekture su Udruženje umjetnika Zemlja čiji su arhitektonski element sačinjavali Lavoslav Horvat, Drago Ibler, Mladen Kauzlarić i Stjepan Planić te Radna grupa Zagreb s Vladom Antolićem, Viktorom Hećimovićem, Zvonimirom Kavurićem, Josipom Pičmanom, Josipom Seisselom i Bogdanom Teodorovićem s inicijatorom Ernestom Weissmannom.

Obje su grupe radile na popularizaciji arhitekture kao oružja u borbi za klasnu jednakost, a to je najčešće bilo kroz izložbe. Četvrta izložba Zemlje i njenih „gostiju“, točnije, predstavljanje tematske cjeline *Kuća i život* (dijela materijala namijenjenih spomenutom kongresu) u aranžmanu Radne grupe Zagreb, jedna je od prekretnica u hrvatskoj arhitektonskoj povijesti. Nadalje, osim izložbi, arhitekti su se udruživali i oko izdavanja publikacija pa tako 1932. godine, pod Planićevim uredništvom, izlazi izdanje naslova *Problemi savremene arhitekture* koje također znači prekretnicu u dotadašnjoj arhitektonskoj i urbanističkoj misli kojoj velik doprinos daje i Weissmann sa svojim tekstovima o odbacivanju ideje esteticizma te objašnjenjima ideje tipizacije, standardizacije i prefabrikacije. Htio je dokazati kako je problem deficita zdravstvenog i stambenog smještaja zapravo tim principom lakše rješiv zbog jednostavnije i brže montaže što podrazumijeva smanjenje troškova gradnje.

Osim navedenih grupacija, bitno je spomenuti i Sanitarno tehničko odjeljenje koje djeluje od 1926. – 1939. godine u sklopu Škole narodnog zdravlja jer su upravo projektantske metode njihovih arhitekata podrazumijevale već spomenutu primjenu paviljonske gradnje s naglaskom na osnovne potrebe pacijenta.

Druga polovica tridesetih godina donosi prosperitetnija vremena zbog jenjavanja globalne ekonomske krize što je potaknulo i državne institucije na angažman oko svih istaknutih problema. Upravo je kroz bolnice i zdravstvene objekte modernizam kod nas i najbolje očitovan. Nažalost, ponajviše kroz projekte poput koji nikada nisu bili realizirani, ali su nam od goleme važnosti. Jedan od njih je projekt za Kliničku i zakladnu bolnicu u Zagrebu Ernesta Weissmanna. Nažalost, i ovaj pored mnogih drugih projekata biva odbijen i nikada realiziran. Što se tiče realiziranih projekata modernizma, jedan od značajnijih primjera je onaj Drage Iblera 1931. godine, a radi se upravnoj i prijemnoj zgradi bolničkog odjeljenja u sklopu Higijenskog zavoda na Mirogojskoj cesti.

Iako najreprezentativniji, zdravstveni objekti nisu jedine javne ustanove za predočenje odjeka modernističkog duha kod nas i od socijalne važnosti koje su se uvelike gradile kroz te međuratne godine. Građeni su radnički domovi, vrtići i škole, sportski kompleksi i igrališta te socijalno programirani stambeni objekti. Primjerice, Ivan Zemljak gradi škole vodeći se idejom da rezultat mora zadovoljavati kriterije funkcije, a ne biti zadani cilj pa ponovno vodi do zaključka da se i u objektima prosvjetne namjene trebaju primjenjivati principi tipizacije, standardizacije i prefabrikacije. Također, u periodu dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća, grade se i čitava nova stambena naselja s raznovrsnim stambenim jedinicama koje,

iako nisu najbolji primjeri modernističkog oblikovanja, bivaju građene s glavnom svrhom funkcionalnosti, udobnosti i pristupačnosti s humanom gradnjom kao temeljem.

Kada institucije zakažu u ispunjavaju svoju socijalnu dužnost, ujedinjavanje u grupe, surađivanje te krojenje transnacionalnih veza se javljaju kao jedina rješenja u borbi protiv društvenih problema. Tako i, u kontekstu ovog rada, Udruženje umjetnika Zemlja, Radna grupa Zagreb, njihovi suradnici te veze s CIAM-om predstavljaju ključna mjesta, ne samo u razvoju zagrebačke vizure, već i vizije bolje sutrašnjice u kojoj ima mjesta za sve.

8. Popis literature

- Z. BARIŠIĆ MARENIĆ, 2020. – Zrinka Barišić Marenčić, *Arhitektica Zoja Dumengjić*, Zagreb, 2020.
- T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015. – Tamara Bjažić Klarin, *Ernest Weissmann*, Zagreb, 2015.
- T. BJAŽIĆ KLARIN, 2019. – Tamara Bjažić Klarin, Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskeg izraza do nositelja društvene mijene, u: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2019., 66-93.
- T. BJAŽIĆ KLARIN, 2005. – Tamara Bjažić Klarin, Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni, *Prostor*, 13 (2005), 41-54.
- T. BJAŽIĆ KLARIN, 2020. – Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb!*, Zagreb, 2020.
- Ž. ČORAK, 1971. – Željka Čorak, Arhitektura, u: *Kritička retrospektiva "Zemlja"*, 6. Zagrebački salon, Zagreb, 1971.
- D. KISIĆ, 2014. – Dubravka Kisić, *Škola narodnog zdravlja "Andrija Štampar" 1926. – 1939.: Arhitektura i sanitarna tehnika u službi napretka*, Zagreb, 2014.
- S. LEČEK, 2019. – Suzana Leček, Živjeti u diktaturi – hrvatska politika i društvo 1929. – 1935., u: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2019., 113.–128.
- I. MLINAR, M. TOŠIĆ, 2004. – Ivan Mlinar, Marko Tošić, Parkovi zagrebačkih stambenih naselja izgrađeni između dva svjetska rata, *Prostor*, 12 (2004), 31-46.
- S. PLANIĆ, 1932. – Stjepan Planić, *Problemi savremene arhitekture*, Zagreb, 1932.
- T. PREMIERL, 2015. – Tomislav Premierl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: Nova tradicija*, Zagreb, 2015.
- D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993. – Darja Radović Mahečić, Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17 (1993), br. 2, 141 – 155.
- D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002. – Darja Radović Mahečić, *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*, Zagreb, 2002.

9. Popis slikovnih priloga

Slika 1. Radna grupa Zagreb: Tematska cjelina *Kuća i život* na Četvrtoj izložbi grupe Zemlja u Zagrebu, 1932. (Ubu Gallery, New York) (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 196.)

Slika 2. Životni uvjeti zagrebačkih radnika. Fotografija Antituberkuloznog dispanzera u Zagrebu izložene u sklopu tematske cjeline *Kuća i život* na Četvrtoj izložbi grupe Zemlja u Zagrebu 1932. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 195.)

Slika 3. Radna grupa Zagreb: Prva analitička karta Zagreba za Četvrti kongres CIAM-a – stanovanje (mj. 1:10 000), 1932. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 187.)

Slika 4. Ernest Weissmann i Miroslav Delić: Sanatorij tuberkuloze kostiju i zglobova u Kraljevici, idejni projekt, 1928. – 1929. Aksonometrija (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 81.)

Slika 5. Zoja Dumengjić, Zarazni paviljon Gradske zarazne bolnice, Mirogojska cesta 8, Zagreb, 1934. (izvedba prve etape) (izvor: Z. BARIŠIĆ MARENIĆ, 2020., 70.)

Slika 6. Zakladna i klinička bolnica u Zagrebu, međunarodni natječajni projekt, 1930. – 1931. Fotomontaža. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 83.)

Slika 7. Zakladna i klinička bolnica u Zagrebu, međunarodni natječajni projekt, 1930. – 1931. Klinike Medicinskog fakulteta. Tlocrt prizemlja i prvoga kata (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 91.)

Slika 8. Drago Ibler, Upravna zgrada Zarazne bolnice, Mirogojska cesta 8, Zagreb, 1931 (izvor: T. PREMERL, 2015., 117.)

Slika 9. Ivan Zemljak, Osnovna škola Jordanovac, Zagreb, 1930. (izvor: T. PREMERL, 2015., 120.)

Slika 10. Ivan Zemljak, Osnovna škola Jordanovac, Zagreb, 1930. tlocrt (izvor: T. PREMERL, 2015., 120.)

Slika 11. Ivan Zemljak, Osnovna škola na Selskoj cesti, Zagreb, 1930., tlocrt (izvor: <https://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2012/04/1630686072/80-godina-osnovne-skole-na-selskoj-cestifont.html>)

Slika 12. Ivan Zemljak, Osnovna škola na Selskoj cesti, Zagreb, 1930., pogled prema sjeverozapadu (izvor: <https://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2012/04/1630686072/80-godina-osnovne-skole-na-selskoj-cestifont.html>)

Slika 13. Naselje Istrana i invalida u Zagrebu, 1929. – 1930. (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 169.)

Slika 14. Nacrt tipa A u naselju Istrana i invalida (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993., 150.)

Slika 15. Naselje Prve hrvatske štedionice, od 1935., parcelacija (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 176.)

Slika 16. Niz stambenih kuća naselja Prve hrvatske štedionice (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 178.)

Slika 17. Obiteljske kuće u Cvjetnom naselju (fotografija iz MGZ) (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993., 152.)

Slika 18. Obiteljska kuća u Cvjetnom naselju (izvor: izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 185.)

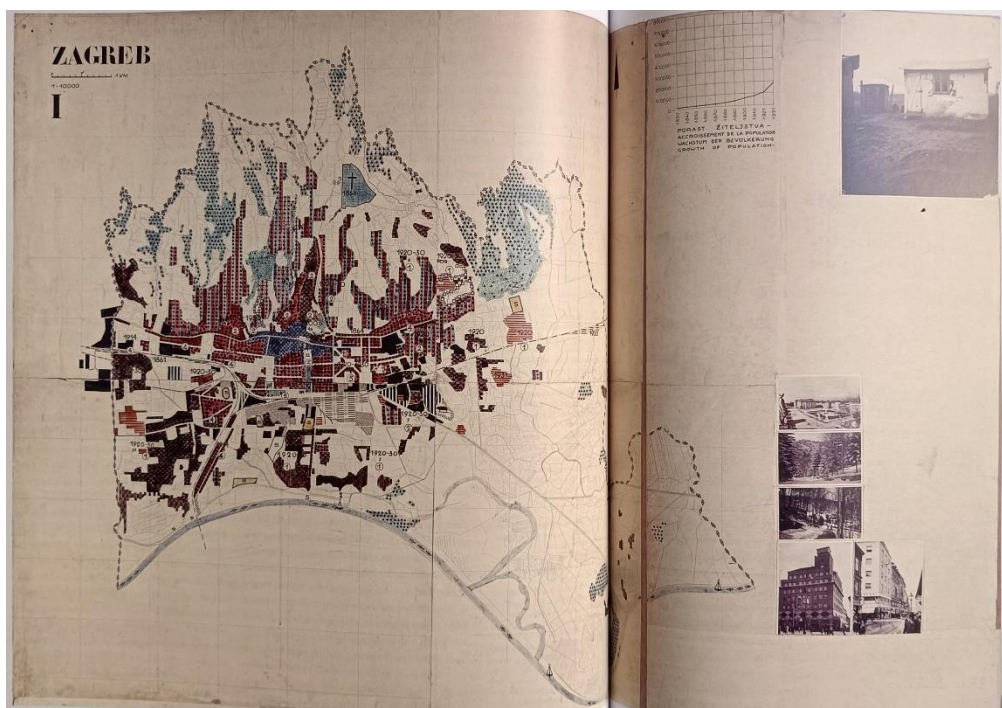
10. Slikovni prilozi

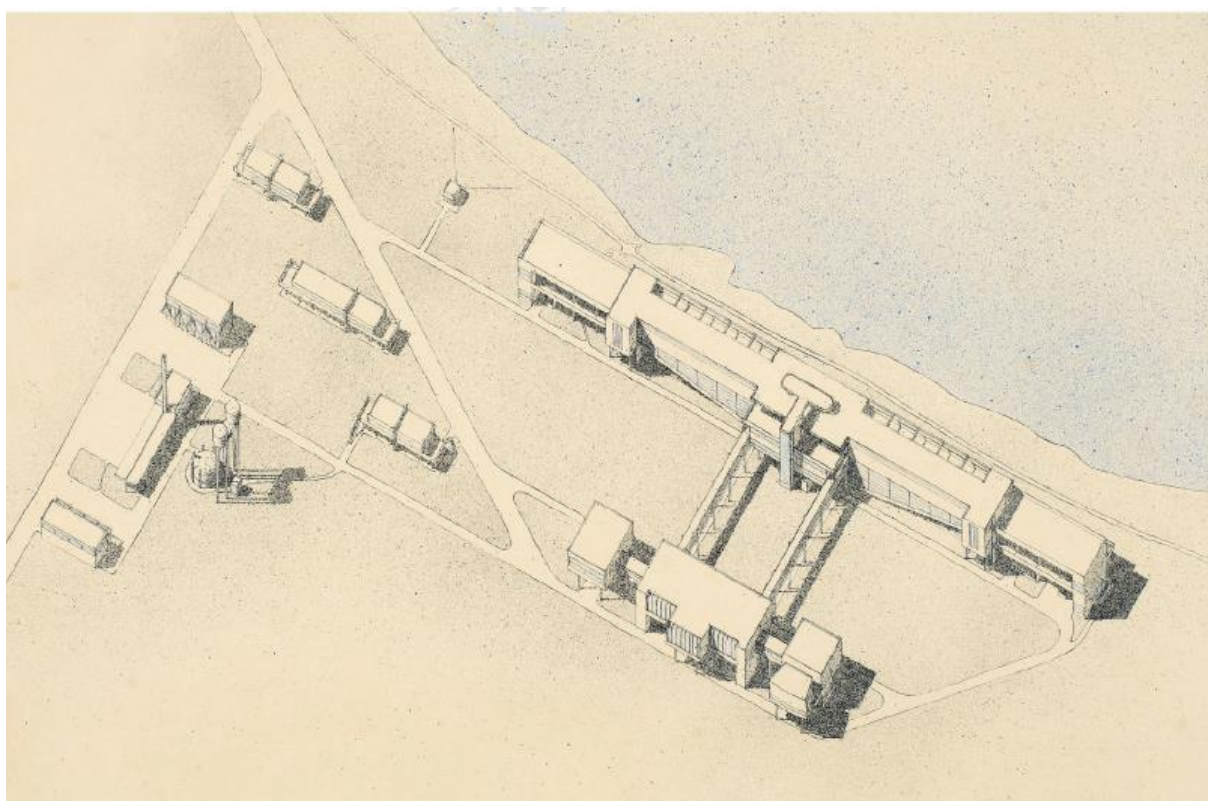
Slika 1. Radna grupa Zagreb: Tematska cjelina *Kuća i život* na Četvrtoj izložbi grupe Zemlja u Zagrebu, 1932. (Ubu Gallery, New York) (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 196.)

Slika 2. Životni uvjeti zagrebačkih radnika. Fotografija Antituberkuloznog dispanzera u Zagrebu izložene u sklopu tematske cjeline *Kuća i život* na Četvrtoj izložbi grupe Zemlja u Zagrebu 1932. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 195.)

Slika 3. Radna grupa Zagreb: Prva analitička karta Zagreba za Četvrti kongres CIAM-a – stanovanje (mj. 1:10 000), 1932. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 187.)

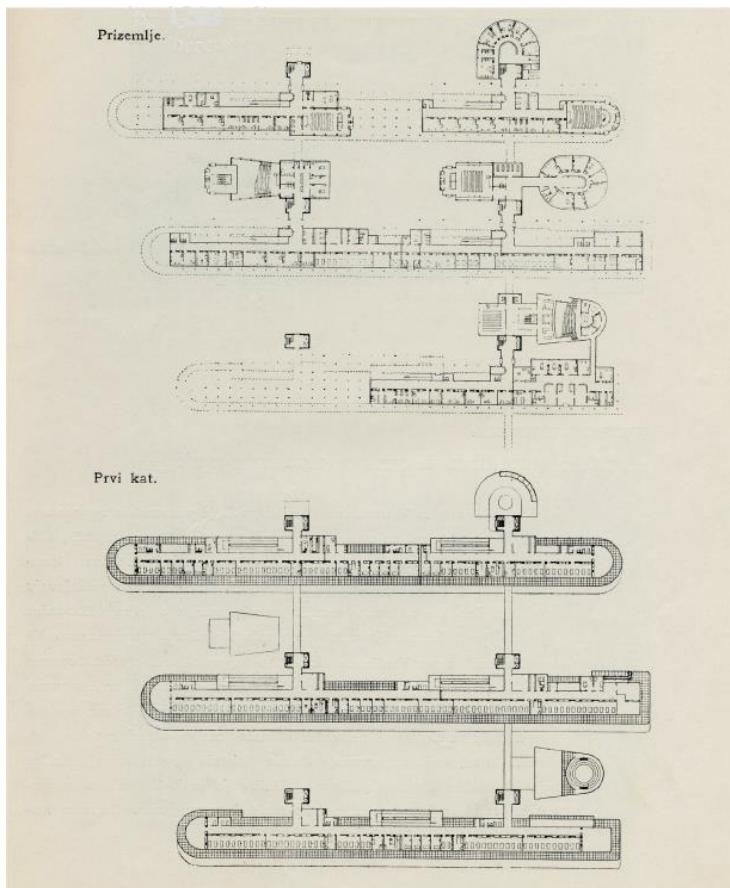
Slika 4. Ernest Weissmann i Miroslav Delić: Sanatorij tuberkuloze kostiju i zglobova u Kraljevici, idejni projekt, 1928. – 1929. Aksonometrija (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 81.)

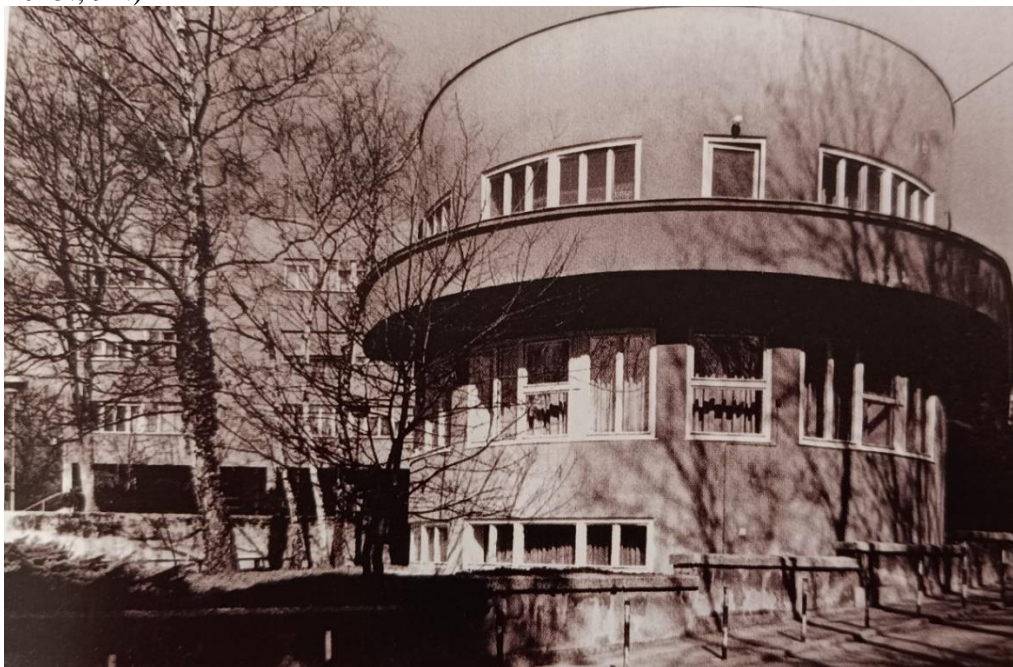
Slika 5. Zoja Dumengjić, Zarazni paviljon Gradske zarazne bolnice, Mirogojska cesta 8, Zagreb, 1934. (izvedba prve etape) (izvor: Z. BARIŠIĆ MARENIĆ, 2020., 70.)

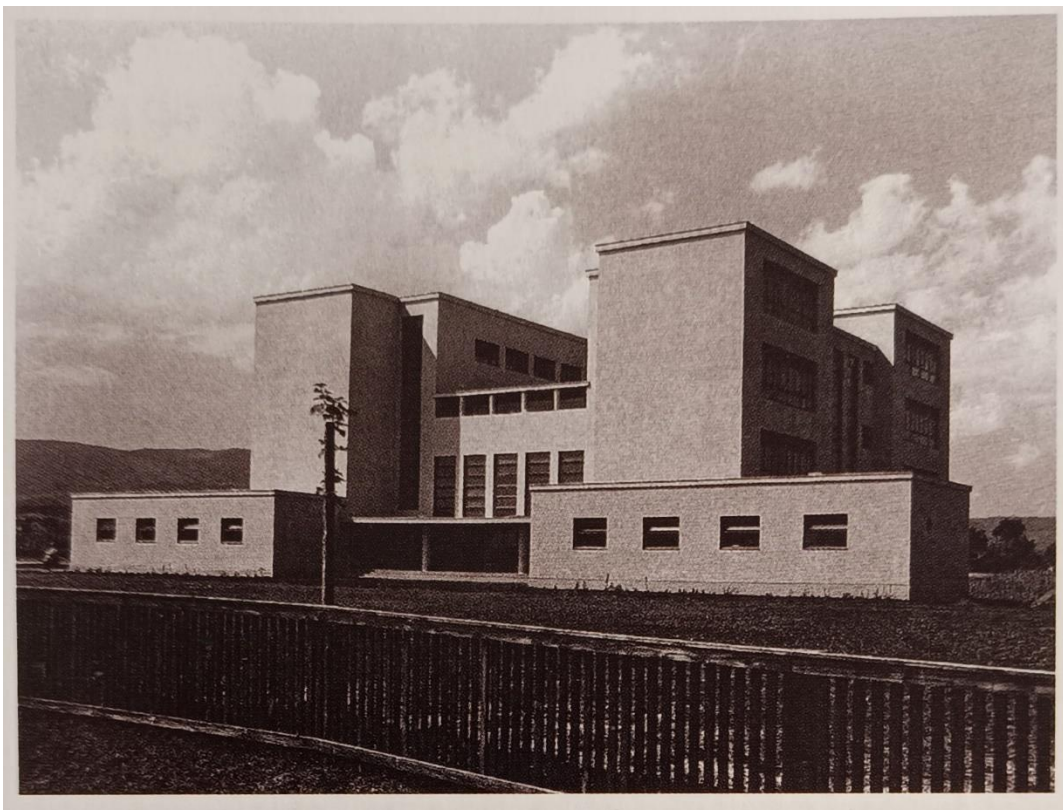
Slika 6. Zakladna i klinička bolnica u Zagrebu, međunarodni natječajni projekt, 1930. – 1931. Fotomontaža. (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 83.)

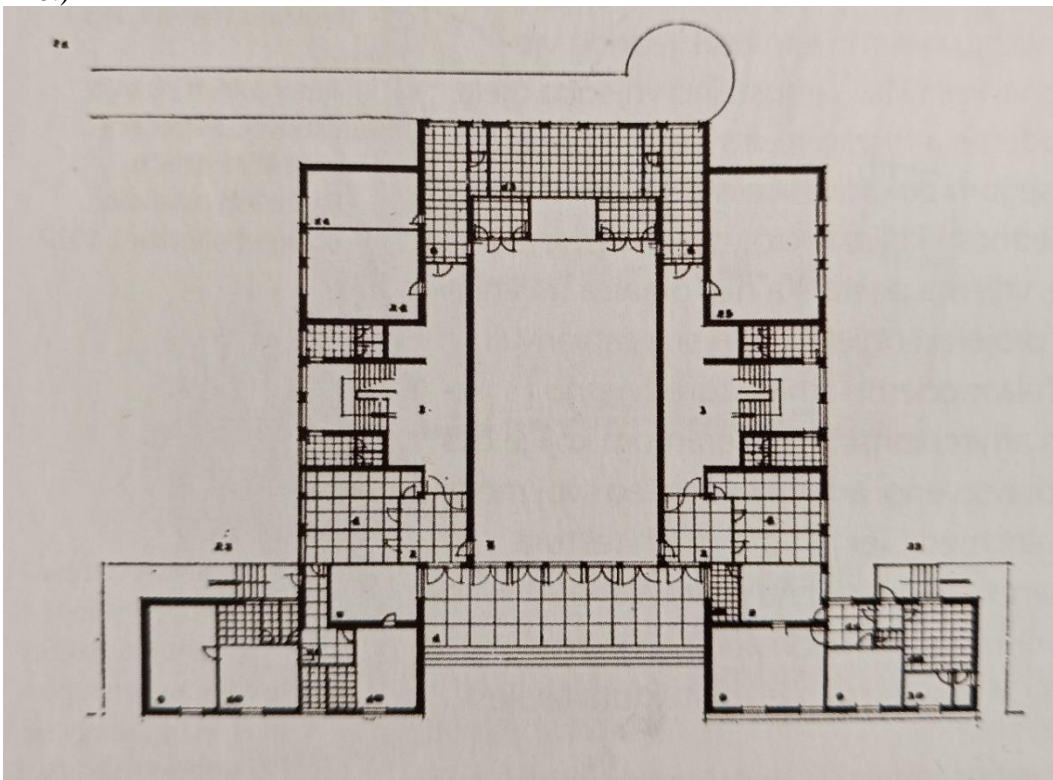
Slika 7. Zakladna i klinička bolnica u Zagrebu, međunarodni natječajni projekt, 1930. – 1931. Klinike Medicinskog fakulteta. Tlocrt prizemlja i prvoga kata (izvor: T. BJAŽIĆ KLARIN, 2015., 91.)

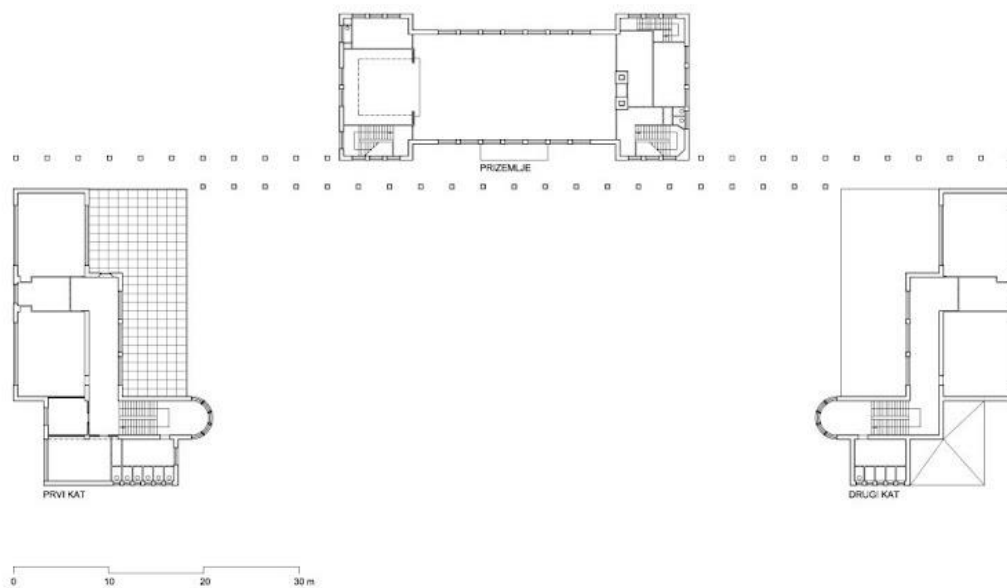
Slika 8. Drago Ibler, Upravna zgrada Zarazne bolnice, Mirogojska cesta 8, Zagreb, 1931 (izvor: T. PREMERL, 2015., 117.)

Slika 9. Ivan Zemljak, Osnovna škola Jordanovac, Zagreb, 1930. (izvor: T. PREMERL, 2015., 120.)

Slika 10. Ivan Zemljak, Osnovna škola Jordanovac, Zagreb, 1930. tlocrt (izvor: T. PREMERL, 2015., 120.)

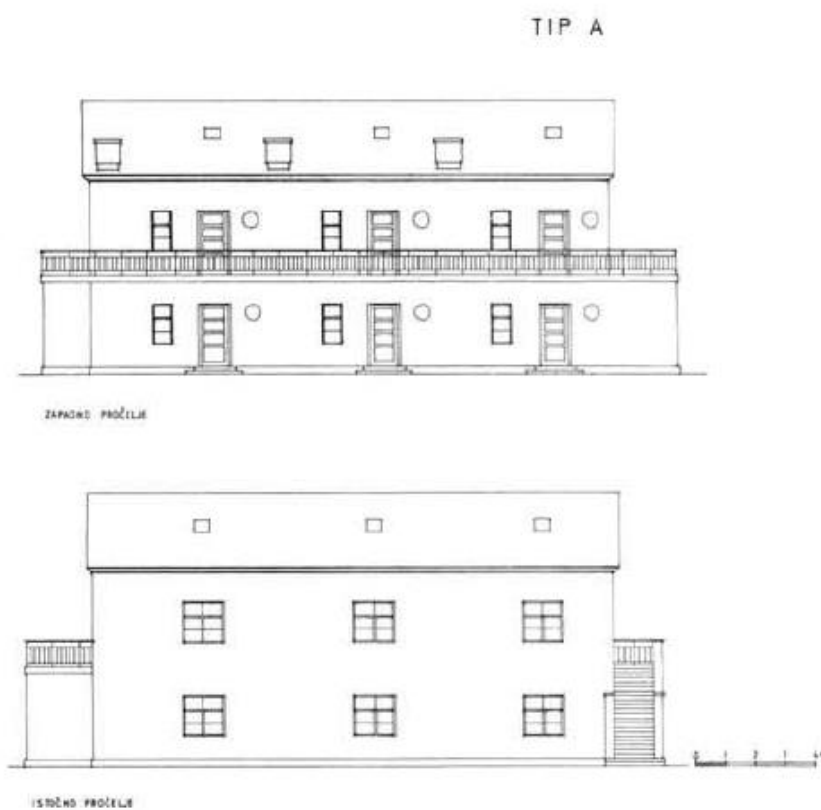
Slika 11. Ivan Zemljak, Osnovna škola na Selskoj cesti, Zagreb, 1930., tlocrt (izvor: <https://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2012/04/1630686072/80-godina-osnovne-skole-na-selskoj-cestifont.html>)

Slika 12. Ivan Zemljak, Osnovna škola na Selskoj cesti, Zagreb, 1930., pogled prema sjeverozapadu (izvor: <https://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2012/04/1630686072/80-godina-osnovne-skole-na-selskoj-cestifont.html>)

Slika 13. Naselje Istrana i invalida u Zagrebu, 1929. – 1930. (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 169.)

Slika 14. Nacrt tipa A u naselju Istrana i invalida (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993., 150.)

Slika 15. Naselje Prve hrvatske štedionice, od 1935., parcelacija (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 176.)

Slika 16. Niz stambenih kuća naselja Prve hrvatske štedionice (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 178.)

Slika 17. Obiteljske kuće u Cvjetnom naselju (fotografija iz MGZ) (izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1993., 152.)

Slika 18. Obiteljska kuća u Cvjetnom naselju (izvor: izvor: D. RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2002., 185.)

Socially engaged architecture of the 1930s in Zagreb

In interwar Zagreb, a large accumulation of newly arrived population led to a series of new problems and urban regulation, more efficient construction and development of planned housing were in the basis of the solution. The wild settlements of the poorer stratum of the working class that sprung up along the periphery, due to non-existent infrastructure and without satisfying the subsistence minimum, became the epicenters for the spread of the tuberculosis epidemic, and the insufficient capacities of health institutions could not keep up with the needs of the patients. The state's insensitivity to proper social action has sparked a wave of non-institutional effort aimed at creating a more humane environment for all layers of society. Also, inspired by their foreign experiences, ethically aware Zagreb architects used their craft as a tool for change and unite in groups oriented towards social engagement and the implementation of modern ideas of *new construction* as the only meaningful, economical and efficient solution. In addition to the formal *Association of Artists Zemlja* and the *Zagreb Working Group*, a dense network of transnational cooperation of individuals was created who focused their work on criticizing the existing situation, issuing publications, organizing exhibitions, designing and building for the needs of every person.

Key words: Zagreb, socially engaged architecture, new construction, interwar period, Zemlja, Working Group Zagreb